ВАЛЕРІЙ ГУЖВА

I

На околиці великого міста стояла халупа. Над її дверима була припасована вивіска: "Ремонт". Працював тут старий паяльщик Лукич. З'халупи часто лунала пісенька. Слів у ній було небагато:

Я не люблю байдикувать, пускати мильні бульки. Несіть — я буду лікувать і кухлі, і каструльки.

Запаявши самовари, чайники, кухлі, Лукич підводився з ослінчика і казав:

— Зараз почнуться справи цікавіші...

Він діставав тиглі — високі глечики з товстими стінками,— злитки олова, бляшанки чи то з землею, чи з глиною, а потім виймав із закутка вирізьблені з дерева фігурки.

Майстер готував у бляшанках форми, потім роздмухував вогонь, плавив олово в тиглях і заливав у ті форми. Минало трохи часу— і перед ним шикувалася шерега олов'яних солдатів. Лукич де підправляв, де напаював, де зчищав зайвий метал, а потім починалася найвеселіша робота: він брав пензлі й "одягав" свое військо. Сяяли лаком чоботи, золотом вилискували ґудзики, аж світилися малинові та сині мундири.

Яких тільки солдатиків не робив Лукич! І гвардійців у ківерах та високих ботфортах, і гусарів, і уланів, і артилеристів, і барабанщиків...

Та милуватися ними майстрові було ніколи. Лукич складав їх у торбинку, зачиняв халупу і йшов до великої крамниці, назву якої можна

було прочитати здалеку: "Механічні, заводні, м'які іграшки та ігри. Мамліїв і К°".

Багато літ робив Лукич олов'яних солдатиків для мамліївсь-кої крамниці. Раз на тиждень здавав він іграшки прикажчикові, який виходив до майстра на чорний хід.

І того дня Лукич хотів, як завжди, завернути у двір, але зупинився на хіднику. Чи то сонячний промінь полоскотав за вухом, чи автомобіль гарикнув грушею-сигналом надто гучно і збив старого з путі — тільки майстер потупцяв на місці, глянув довкола і повільно пішов уздовж величезної вітрини.

А вітрина була всім на диво. Тут завзято рубав полінця механічний дроворуб; пиляли колоди жерстяні дядьки; бив по ковадлу іграшковий коваль — та так, що з-під молота справжні іскри летіли; крутилася карусель під різнокольоровим тентом; розгойдувався на трапеції клоун-акробат; сиділи рядочком плисові ведмедики, зайці, вовки, лисиці; цілий гурт курчат бігав кругом квочки; кукурікав на все горло заводний півень. Була у вітрині навіть величезна залізниця із семафорами та роз'їзда-

ми; у клубах диму і пари тягав чорно-жовті вагончики паровоз із високою трубою. У вікна вагонів виглядали ляльки, ведмедики, собачки, коти. Поряд із залізницею стояв тир. Стрілець у крислатому капелюсі з пером раз по раз влучав по мішенях. А коли він підносив рушницю вгору й лунав гучний постріл, з-за пухнастих хмар вилітав чотирикрилий літак, охоплений полум'ям. Він кружляв над тиром та залізницею і падав униз, у таємничі надра вітрини, щоб через кілька хвилин знову з'явитися перед зачарованими глядачами.

Лукич пройшовся вздовж вітрини. У куточку, біля барвистих коробок, стояли його олов'яні солдати. Майстер одразу впізнав їх —постаті стрункі, яскраві мундири. Це були піхотинці у польовій формі з

ременями навхрест, в армійських кашкетах з червоними околишами — дуже схожі на справжніх.

Серед них мав бути і найкращий із Лукичевих солдатів. Майстер довго робив для нього дерев'яну модель, вирізьблював ґудзики, погони, зробив навіть підківки на чоботях. Відлив фігурку, розфарбував — справжній красень вийшов! Ніс кирпатий, губи ледь усміхнені, постава хвацька — наче живий, дарма що олов'яний.

— Гарний ти, голубе, в мене вийшов, навіть ім'я тобі дати не гріх,— оглядаючи солдата з усіх боків, сказав тоді Лукич.— Такого козака ще в мене не було. Назву я тебе знаєш як? Бувалим! За виправку твою, за усмішку. Один ти такий у мене будеш, більше не відливатиму, навіть модель спалю! Нагадуєш ти мені мого давнього друга. Бравий був солдат, приказка в нього була улюблена: "Сам помирай, а товариша виручай!" Запам'ятай і ти ці слова...

Модель тоді Лукич спалив, а солдата у віконці своєї халупи виставив: нехай сусідські хлопчаки милуються.

Та сталася із старим біда: упав він, на березневому льодку послизнувся. Зламав руку, працювати не міг. Тоді й довелося Лукичу віддати прикажчикові свого найкращого солдата, правда, з умовою, що його не продадуть: на вітрині постоїть, поки відкупить майстер назад.

А тепер прийшов Лукич за своїм Бувалим. Тільки де ж він? На його місці — груди вперед — лупоокі гусари на вітрині стоять.

Охнув Лукич — і мерщій до входу в крамницю. У дверях зіткнувся з товстуном у смугастому костюмі. Він тримав у руках

зелену коробку, перев'язану стрічкою у чорно-жовту смужку. Товстун сів у автомобіль, що стояв перед входом, машина захурчала, оповилася сизим димом і поїхала. Прикажчик підійшов до майстра:

— Здоровенькі були, шановний! Радий бачити! Тільки чому ви, власне, товар сюди занесли? Будьте ласкаві, через чорний хід.

Лукич похитав головою:

— Мені хазяїна треба. Поклич-но.

— А-а, ви, напевно, хочете в нас іграшку купити? Радий служити. Вам яку: заводну механічну чи м'яку? Ляльку, зайця, клоуна? Чи авто?

— Хазяїна, кажу, поклич.

— Навіщо вам хазяїн? Він зайнятий.

— Ти в мене перед очима не стрибай,— розгнівався майстер.— Де мій солдат? Чому на вітрині нема?

— Он воно що! Так... продали його. Сам Ханабирін купив, для синочка свого. Пишатися вам треба: дуже йому робота сподобалась. Краще, каже, ніж у Парижі роблять.

Лукич так і занімів. Виходить, поки він на вітрину роздивлявся, його солдата продали тому товстунові. Що тепер поробиш? Не доганяти ж машину... Зітхнув старий і, не дивлячись на прикажчика і публіку, почвалав до дверей.

II

Тим часом автомобіль котився вулицями міста. Пропливали високі кам'яниці, мигтіли огорожі, вітрини магазинів.

Пан Ханабирін поспішав додому. Він був місцевий багатій. Аж три фабрики працювали на нього. А сьогодні він придбав ще й четверту. З такої нагоди купив синові подарунок.

Авто підкотило до воріт великого будинку за високою чавунною огорожею. Браму відчинив кульгавий садівник, вклоняючись хазяїнові.

Садиба Ханабиріна була величезна. У парку росли великі дерева; рівненько підстрижені кущі сягали до половини візерунчастої огорожі; розливали пахощі великі й малі клумби; у низині блищало дзеркало невеликого озерця.

Коли авто вкотилося на подвір'я, син багатія Кока Ханабирін ловив у тому озерці золотих рибок. Домашній кіт Мацист, передчуваючи поживу, терся біля його ніг, мружив очі, вигинав спину і хрипко муркотів. Зачувши шум автомобіля, Кока жбурнув сачок і, наступивши на лапу котові, помчав до будинку. Кіт вереснув і люто подивився вслід хлопцеві. * А Кока вже тримав у руках зелену коробку.

— Що тут, тату? Револьвер? Револьвер, так? Справжній? Ну, тепер тримайсь, голото!

— Дай-но,— забрав у нього коробку батько.

Олов'яний солдат, просидівши майже годину у темряві, замружився від яскравого світла. Щоправда, ніхто цього не помітив: люди дуже рідко помічають такі дрібниці.

— Ура!— закричав Кока.— Я буду грати з ним у війну! Буду страйки розганяти!

— Поліція і без тебе впорається. Краще у війну грай. Ханабирін пішов до дверей, що їх послужливо притримував

швейцар.

— Ура!— ще раз загукав Кока і вийняв з коробки солдата.— Ти — моя особиста охорона. В кожного, хто буде проти мене, стріляй!

Кока придумав полювання на кота. Він став повільно підкрадатися до Мациста, який грівся на сонечку, а коли до кота лишилося кроків із п'ять, Кока загорлав:

— За мною!

Він кинув у Мациста камінцем і помчав на нього з палицею. Кіт вискочив на дерево і звідти злим зеленим оком дивився на розбишаку.

— Слухай мою команду! — скомандував Ханабирін-молод-ший солдатові.— Стояти під деревом і стерегти!

Він поставив солдата біля стовбура, а сам побіг збирати каміння.

"Хіба ж то солдатське діло — котів стерегти?"— подумав Бувалий.

Раптом пролунав пронизливий свист і глузливий вигук:

— Не бійся, не чіпатиму!

Через огорожу заглядав кревний ворог Коки відчайдух Стьопка.

— Тебе ще, голодранця, боятися!— відкопилив губу Кока.

— Ну, ти, буржуй пузатий! Виходь на вулицю, то й поговоримо.

— Про що з тобою говорити? Про дірки на штанях? А ось — бачив? Ага! — Кока показав олов'яного солдата.— Мій. Тато подарував. А в тебе — що?

— Ти де цього солдата взяв?— занепокоївся Стьопка.— Звідки він у тебе? Це ж Лукича солдат! Ти що, вкрав? Ану віддай зараз же!

Кока зареготав.

' — Якого ще Лукича? Не знаю і знати не хочу. Це мій солдат! А що, завидки беруть?

Стьопа дивився крізь огорожу на знайомого солдата. Скільки разів він приходив до майстерні Лукича, аби ще раз роздивитися на його амуніцію, ґудзики, чоботи і гвинтівку! Як хотілося хлопцеві, щоб Лукич подарував йому Бувалого! Він поставив би солдата на буфет, біля батькової фотокартки, і щоранку — потихеньку, аби ніхто не почув,— просив би захистити батька на війні. І ще попросив би, щоб тато якнайшвидше повернувся додому. Тільки ж Стьопка і словечка не сказав Лукичу про свою мрію: знав, як старий береже улюбленого солдата. А коли старий віддав Бувалого в крамницю Мамлієва, Стьопка щодня бігав дивитися на вітрину, де стояв солдат.

. Стьопка знав, що Лукич одужає й забере солдата назад.

— А ти піди в крамницю,— насміхався Кока,— і купи, якщо грошей вистачить.

— Чекай, пузатий! Я тобі за Лукича віддячу!— розізлився Стьопка. І в Коку полетіла грудка рідкої грязюки.

Кока помчав додому, розмазуючи по обличчю сльози і бруд. А назустріч вже бігли швейцар і садівник, уже було вислано

погоню за Стьопкою, вже мати вмивала і втішала сина, а той ніяк не міг заспокоїтись.

"Ну й плаксій цей Кока",— подумав Бувалий, коли знову опинився в коробці.

Настала ніч. Солдат Бувалий бачив, як потроху темнішала щілина під кришкою, чув, як влягалася метушня в будинку. Крізь щілину йому блимнули зірки...

Минали дні, тижні. Інші зорі вже світили крізь щілинку солдатові Бувалому. Кока забув про свою нову іграшку.

Лежав солдат горілиць, згадував майстерню Лукича, магазинну вітрину з її чудесами. Інколи долинала до нього музика — то Ханабиріни приймали гостей. За вікном щебетало птаство.

Солдат Бувалий звик уже й до коробки, і до всіх щоденних звуків, і до зміни світла й темряви. Здавалося, що нічого вже не станеться в його житті і лежатиме він у коробці довічно.

Та якось до кімнати не ввійшов, не забіг, а влетів Кока.

— Ура! Ура! На іменини! До Сержа!

Серж був синком ще одного місцевого фабриканта, з яким Ханабирін водив дружбу. Подарунок для Сержа мати вже придбала, а Кока вирішив узяти з собою щось таке, аби можна було перед Сержем похвалитися. Він згадав про олов'яного солдата.

На іменинах було весело, і Серж не звернув уваги на Бувалого солдата. Та й інші діти мало ним зацікавилися. Ще б пак: на день народження батьки подарували Сержу діючу залізницю — майже таку,

як на вітрині магазину іграшок, лише трохи меншу. Куди вже там було братися зі своїм солдатиком!

Тільки-но виїхали з гостей, як Кока став канючити:

— Купіть мені залізницю!

— Зачекай до дня народження,— відповіла мати.

Та Кока чекати не хотів, скиглив, неначе заведений. Нарешті батько не витримав і гримнув на нього. Тоді Кока вдався до випробуваного засобу: він почав дриґати ногами й руками, наче ним тіпала пропасниця, і пронизливо верещати. А коли батько вхопив його за вухо, Кока заволав на все горло і пожбурив з машини солдата, якого тримав у руці. Вже за мить Кока опам'ятався. Шофер зупинив машину, довго шукав іграшку, але марно. Отут вже Кока заплакав по-справжньому, та його голос заглушило гудіння мотора: батько наказав їхати далі.

із

На світанку вийшли на роботу двірники з бляхами на грудях і з величезними мітлами в руках.

"Ш-ш-шах, ш-ш-шах, ш-ш-шах!" — почув Бувалий біля самісінького вуха. Він стояв на краєчку бруківки, біля коліна ринви — там, куди закинув його Кока. Двірники, шахкаючи мітлами, не помітили олов'яного солдата.

Вдень на місто насунули хмари. Дощик, нудний і холодний, кропив будинки, дерева, бруківку. Нарешті він уперіщив сильніше. Ринва загриміла, і з неї на хідник ринув струмінь води. Вода збила з ніг Бувалого, підхопила його і понесла у стрімкому потоці обіч бруківки.

Над містом стояла глибока ніч, коли злива вщухла. На небі замерехтіли зірки. Потік, що ніс олов'яного солдата, вгамувався. Бувалий, зачепившись багнетом за іржаву бляшанку, зупинився.

Нарешті він міг роззирнутися^ Просто перед ним стояв будинок з колонами. На ньому вгорі було припасовано великого орла з двома головами і короною над ними. У кігтях орел затис земну кулю.

Довго роздивлявся Бувалий на цього дивного двоголового птаха,— аж здалося йому, що кігті орла поворухнулися. Ні, не здалося!

Орел випростав крила, клацнув обома дзьобами, кігтями дряпнув земну кулю, дві свої голови схилив, глянув на солдата.

— Хто тут?— хрипко запитав орел.— Присягаюся короною, головою накладеш, солдате! З усього видно, що ти дезертир і зрадник. Ти втік з армії государя імператора! Гей, сторожа!

Орел кричав і махав крилами, та ніхто не примчав на його поклик, не схопив Бувалого, а сам орел не міг нічого вдіяти, бо був прип'ятий до будинку.

Бувалий мовчки лежав горілиць. Сірі будинки нависали над ним, чорне небо накривало згори.

— Не бійся, солдате,— почув він над собою голос.— Він усіх лякає, та нічого вдіяти не може.

Бувалий здивувався. Звідки цей голос?

— То я,— сказав газовий ліхтар.— Лежи собі спокійно, відпочивай, якось-то воно буде...

Поволі розвиднилося. Зблідло світло ліхтаря, орел на будинку, такий химерний уночі, зараз наче поменшав і побляк.

У кінці вулиці солдат побачив величезну браму, а за нею — будівлі і труби. Сонце виглянуло з-за міських дахів, засвітило свіжими ранковими променями вікна.

Воно підбивалося все вище, торкаючись високих заводських труб.

Посунули до заводу люди. Не десять, не сто — ціла тисяча чи й більше. І дивно: людей багато, а шуму не чути. Так, слівцем хтось перекинеться — і знову мовчки йдуть.

"Невже ніхто мене не помітить?— подумав Бувалий.— Скільки ж мені отак лежати?"

— Ти глянь! Солдат!— раптом почулося над ним.— Звідки ти, брате? При всій формі, новенький... Ти що, новобранець? Ану, гайда до мене.

При цих словах Бувалий опинився на самісінькому дні глибокої кишені в тужурці. Тут було темно і пахло мастилом. "Буде як буде!"— сказав собі солдат і вмостився зручніше.

іб

Робітник, що підібрав Бувалого, стояв біля токарного верстата вже четвертий рік, хоч йому лише двадцять минуло. Василем його звали. Меткий був хлопець, кмітливий. Бувало, дасть йому майстер завдання на зміну, а він до обіду всю норму виконає. Але приховує це, щоб товаришів не підвести. Ходить кругом верстата, щось виточує. Майстер вийде з цеху — Василь миттю до сусідів-ливарників заскочить. Шепочеться з ними, щось у кишені ховає — і назад. І знов на своєму верстаті виточує загадкові брусочки.

Того ранку, перш ніж розпочати роботу, витяг Василь з кишені олов'яного солдата, поставив його на ящик з інструментом.

— Ну, солдате, стій у караулі. Звикай на новому місці. Виструнчився солдат, гвинтівку міцніше затис, роздивляється.

Гудок востаннє прогудів — і зігнулися робітники над верстатами, запрацювали руки, зашуміли, загули, заскреготіли, засвистіли, завищали машини. Подивився солдат на свого нового знайомого, а Василь чи приказує щось, чи пісню співає — нічого не чути, бо шум стоїть оглушливий. Тільки видно, як губи ворушаться.

Став жити солдат у робітника Василя. Зранку з ним на роботу ходив, вечорами на столі стояв, біля гасової лампи. Дивився солдат, як Василь щось удома майструє, підпилює, паяє. Нарешті побачив, що закінчив Василь роботу,— загорнув брусочки у папір, мотузком перев'язав і солдатові підморгнув:

— Ось так, брате! Тепер усе гаразд. Гайда зі мною.

Довго мандрував солдат у Василевій кишені. Хоч би краєчком ока глянути — куди йдуть? Та де там. Кишеня глибока, не вилізти.

Незабаром почув солдат голоси.

— Що, Васю, готово?

— Готово. Друкуйте на здоров'я.

— Дякую, товаришу Василь! Тепер діло піде!

— Час уже. Наші чекають не дочекаються. Все питають: не сталось чого, бува? Не можу ж я усім пояснювати, що шрифтів нема.

— Це так, зайвого не кажи. А підбадьорити народ треба. Ще раз дякую тобі.

— Не мені одному — ливарникам, лекальникам, слюсарям — усім.

— Так, так, Василю, усім подяку передай. Та тільки без тебе навряд чи швидко пішло б у нас діло. Ну, прощавай.

— Прощавайте. Щось буде треба — кажіть... Чекайте, мало не забув. Тут у мене дарунок є. Не для вас — донечці вашій. Мені наче ні до чого, а їй — забавка. На дорозі біля заводу знайшов. Гляньте, який молодець!

З цими словами Василь вийняв з кишені олов'яного солдата і подав його людині у брезентовому фартусі.

Цей чоловік був старший від Василя, мав густі брови, високий лоб у зморшках, волосся, зібране під обруч. Незнайомий глянув на солдата.

— Оце маєш! Відколи ти іграшками став бавитися? Бувалий хотів було сказати, що він зовсім не такий уже й

іграшковий, але, згадавши про дисципліну, промовчав. Василь помахав йому рукою й пішов. А новий знайомий поклав солдата в кишеню фартуха.

"От не щастить,— досада взяла солдата.— З кишені у кише ню мандрую, світу білого не бачу".

І тут він помітив у кишені невелику дірочку. Влаштувавсь зручніше і став роздивлятися, куди ж він потрапив. У кімнат яскраво світилися лампи. Під стінкою стояли високі столи ; ящиками. Кришки столів були похилі, з багатьма відділеннями і в кожному з них лежали такі самі металеві брусочки які роби] Василь.

— Степане Іллічу! Готово?— почув Бувалий.

— Зараз!— озвався його новий господар.

"Хоч знатиму, як його звуть",— подумав солдат.

Степан Ілліч підійшов до столу, і солдат заглянув у ящик Він побачив, як Степан.Ілліч узяв кілька металевих брусочків став шикувати їх на дощечці у ряд. "Цікаво, що за робота та ка?" — подумав солдат.

— Ш-шо ти тут робиш?— почув він раптом біля вуха. Здригнувся солдат: хто це з ним розмовляє? Глянув — на дн

кишені лежить брусочок — такий самий, як у ящиках.

— Ти хто?— спитав Бувалий.

— Я друкарська літера. Ти не дивуйся, що я трошки шепе лявлю: я літера "ш".

— А куди це я потрапив, не скажеш?

— Раз я літера, значить, ти у друкарні. Тут друкують книж ки, газети, розумієш?

— Ти не дуже кирпу гни,— образився Бувалий.— По дума єш, грамотна!

— Ти питаєш — я відповідаю. Ти краще скажи, як ти сюди потрапив.

— Так вийшло.

— Добре вийшло. Знай, солдате, Степан Ілліч — за бідних, Він зараз набирає листівку із закликом, щоб вони повстали.

— Не обманюєш?

— Чого б то я тебе обманювала! Ми ж з тобою з одного металу.

Тим часом Степан Ілліч закінчив роботу, зняв фартух, переклав солдата у кишеню піджака — той ледве встиг попрощатися з літерою — і пішов додому.

Ранок нового дня Бувалий зустрів на тумбочці, між дзеркалом і гребінцем з поламаними зубцями. Сюди поставив його вночі, повернувшись з таємної друкарні, Степан Ілліч.

Першою прокинулась дівчинка Ната, дочка Степана Ілліча. Підійшла до дзеркала — і побачила солдата.

— Який гарненький! Звідки ти тут узявся?

Солдат, звичайно, ввічливо відповів їй, але дівчинка не почула: адже ж частенько запитують і не слухають відповіді.

— Тебе, мабуть, тато приніс? Тепер ти житимеш у мене. Зі мною тобі гарно буде.

Бувалий промовчав. Невже він для того покинув ханаби-рінського синка, побував на заводі, щоб стати дівчачою іграшкою? Та куди ж дінешся... "Аби лиш бантиків на мене не чіпляла",— подумав солдат.

Весь день він переходив у дворі з рук в руки, перезнайомився з усіма дівчатками й хлопцями.

Цілий тиждень був солдат у Натки. Спав м'яко — у коробці з-під цигарок, на ваті. Гуляв з дівчинкою і все думав: "Не годиться солдатові так жити".

Та ось уночі в підвал до Степана Іллiча прийшли жандарми. Все в хаті догори дном перекинули: ліжка, посуд, книги, одіж. Найбільше лютував лисий чоловік у сірому костюмі. Він усю підлогу ціпком простукав, подушки порозрізав, кожну книгу — по сторінці — передивився.

— Шукайте, шукайте!— підганяв він жандармів. Дійшла черга і до Натчиного куточка. Всіх ляльок перемацав

лисий сищик, кожний фантик перед носом покрутив, її улюбленого рожевого пупса розбив. Натка гірко заплакала. Мати вивела її на кухню. Степан Іллiч, який досі спокійно дивився на розгром, не витримав:

— Навіщо ви дитину скривдили?

— Мовчати!— почервонів од злості лисий.— Знаємо ваші штуки! Краще самі скажіть, де шрифт ховаєте?! Все одно знайдемо!

— Немає в мене нічого. Шукайте, як не вірите.

— Знайдемо! Наплачешся за гратами!

І тут лисий побачив олов'яного солдата, котрий стояв перед дзеркалом.

— Ага! Так от звідки ви метал для шрифту добуваєте! Незаперечний доказ!— сищик аж підстрибнув.

Тут Степан Іллiч засміявся.

— Ну й доказ знайшли!— тільки й вимовив він.

Опинившись у шкіряній сумці жандарма, Бувалий замислився. Що шукав лисий? Чого сміявся Степан Ілліч? Про який шрифт мова? І тут він згадав, що йому казала літера "ш". Виходить, через той метал, з якого Бувалий зроблений, заарештували Степана Ілліча!

VI

Вранці Бувалий побачив, що стоїть на величезному столі поряд з бронзовим чорнильним приладдям, вазочкою для олівців і прес-пап'є. Навпроти на стіні висів великий портрет в позолоченій рамі. Сонячне світло пробивалося крізь щілину у важкій завісі на вікні.

"Куди це я потрапив?— розмірковував солдат.— І як звідси вибратися?"

Раптом прес-пап'є, на ручці якого був вирізьблений лев, загойдалось, і солдат почув хрипкий голос:

— Хто потривожив мене?

Погодьтеся — можна злякатись, коли заговорить прес-пап'є, у якого ручка схожа на голову лева. Та Бувалий миттю опанував себе: він був хоробрий солдат.

— Солдат Бувалий!— чітко відповів він.

— Ти як потрапив сюди, на стіл міського прокурора?

— Не з своєї волі. Може, накажуть охороняти цього вашого прокурора. Моє діло солдатське,— схитрував Бувалий.

Лев розреготався так голосно, що застрибали кришки на чорнильницях.

— Ну й жартівник ти! Та нашого прокурора з усіх боків охороняють. І всі — герої, куди тобі! Краще правду скажи, як сюди потрапив?

"А що мені,— подумав Бувалий.— Розповім, може, дізнаюся, як звідси вибратися".

— З хазяїном, із Степаном Іллічем мене забрали...

— Виходить, справа твоя кепська,— сказав лев.— З усього видно, що Степан Ілліч — злочинець серйозний. Начувайся!

І тут клацнув замок.

— Тихо! — прогарчав лев. І заплющив очі. Прес-пап'є, що досі розгойдувалось, зупинилося.

З відром та ганчіркою зайшла до кабінету прибиральниця. Вона почистила килим, згорнула його, змила підлогу.

— Ну й пилюга! І звідки вона береться?— бурмотіла жінка, витираючи стіл, і не помітила, як краєчком рукава зачепила олов'яного солдата. Він перекинувся і впав просто в кишеню її халата.

Нічого не помітивши, прибиральниця скінчила роботу, поставила відро і швабру в комірку і вийшла чорним ходом.

Коли у себе вдома жінка скидала халат, вона намацала щось тверде.

— Ну й дива! Стьопо! — гукнула вона.— Ти глянь, що в мене знайшлося!

І тут Бувалий побачив... Стьопку! Того самого Стьопку, який ворогував з Кокою Ханабиріним!

— Мамо, це ж солдат Лукича! Як він до тебе потрапив?

— Сама не знаю, Стьопо. Чудасія та й годі...

— Ти мені даси його, мамо?

. — А чого ж? Бери, Стьопо, тільки не загуби: а раптом хазяїн знайдеться.

Тим часом у кабінеті прокурора перекинули все догори дном. Шість вусатих жандармів, червоних од старання, обмацали кожний куточок, кожну щілинку — і все намарне. Солдата не було.

— Не міг же він утекти!— лютував прокурор.— Знайти! Та солдата так і не знайшли.

VII

Степана Ілліча через тиждень випустили. Доньці його мати пошила нову ляльку з ганчір'я, і вона забула про олов'яного солдата.

А Бувалий вже встиг потоваришувати із Стьопкою. Йому сподобався цей веселий, жвавий хлопець. За кілька днів солдат із своїм новим другом обійшов майже півміста. Куди тільки не заносили Стьопку його прудкі ноги! Він устигав побувати у міському саду, збігати на завод, зіграти у квача із знайомими хлопцями. А ночами Бувалий стояв на варті біля фотокартки чоловіка у солдатській формі. На грудях у цього чоловіка було два солдатських Георгіївських хрести. Бувалий на той час уже знав, що то — Стьопчин батько, який третій рік змушений воювати. Від нього давно не було листів, і мати Стьопчина частенько плакала

вночі, коли син спав. А Бувалий усе чув, йому хотілось втішити Стьопчину маму, та хіба вона почула б?

Якось ранком Стьопка змовницьки підморгнув солдатові:

— Ну, сьогодні в нас серйозне діло буде! Сховав Стьопка його в кишеню і вибіг з дому.

— Газета "Шлях правди", газета "Шлях правди"! Купуйте "Шлях правди"!— кричав Стьопка.

Раптом над вухом Бувалого пролунав знайомий писклявий голос:

— Більшовицька газета? Держи його! Лисий сищик міцно схопив Стьопку за комір.

Та хлопець не розгубився. Він миттю нашкріб у кишені різного сміття, підстрибнув і щосили кинув сищикові в пику. Той скрикнув, випустив Стьопку і схопився руками за очі.

За чверть години, попетлявши по провулках, Стьопка сидів у кущах на березі річки. Віддихавшись, він вийняв з кишені олов'яного солдата і, підморгнувши йому, сказав:

— Отак! Маєш, брате... Мені з тобою щастить...

VIII ■

Збігали дні. Минуло літо, прохолодою нагадала про себе осінь, посіялись дощі.

Солдат весь час супроводжував Стьопку. Ранком вони газети продавали, увечері листівки розклеювали. А вночі стояв Бувалий на звичному місці, біля фотокартки батька-солдата.

Прийшов нарешті від нього лист. Писав солдат Іван, що скоро війні кінець, вернеться додому. Листа цього Стьопка не раз

читав уголос. Бувалий його напам'ять вивчив. Чекав разом з хлопцем, коли ж вернеться солдат.

І перший почув стукіт у вікно. Придивився: він! Правда, не було на Іванові форми й орденів, та солдат впізнає солдата і без них. А як — то тільки їм відомо.

Почула стукіт і Стьопчина мати.

— Хто там так пізно?— спитала, виглянувши у вікно, і схопилася рукою за підвіконня.— Ва-а-аня!

До ранку розмова не змовкала.

— Недовго я буду вдома. Відпочину — і подамся далі,— сказав солдат Іван дружині.

— Тату, можна, я з тобою? Батько обняв сина.

— Ні, сину, не можна. Матір як залишимо саму? Ти в сім'ї тепер найстарший.

— Найстарший,— крізь сльози сказала мати.— Ремінь за ним скучив, Іване. Шибайголова. Хвилини вдома не всидить.

— Я ж у справах, мамо!

— Знаю твої справи. Бачила. Хоч ти, Іване, заборони йому ті газети розносити. В'язниця і без нього повна!

Солдат Іван глянув на сина:

— Будь обережний. Степану Іллічу привіт. Скажеш, щоб увечері навідався.

— Перекажу.

— Що старе, те й мале,— похитала головою мати.— Він ще цяцьками грається, а ти...

— Якими цяцьками?

І тоді солдат Іван побачив олов'яного солдата. Бувалий стояв на варті, хоч і прикро йому було. Хіба ж він — забавка?

— Добрий солдат,— мовив батько.— Таких, пам'ятаю, Лу-кич робив, паяльщик.

— Його робота, тату!

— Бач, зразу впізнав,— всміхнувся солдат Іван.

— Тату, чуєш, тату,— опустивши очі, сказав раптом Стьопка.— Нехай цей солдат твій буде. Візьми його з собою!

Батько подивився на сина.

— А ти як без нього? Я дивлюсь — ви нерозлийвода. Стьопка нічого не відповів батькові, та в, очах у хлопця було

щось таке, що примусило солдата Івана підійти до сина і покласти долоні на плечі.

— Що ж, хай буде по-твоєму. Дякую, сину, за подарунок.

IX

Солдат Іван оселився на іншій квартирі по чужих документах і влаштувався працювати. Родину він навідував нечасто.

Бувалий ходив з ним на таємні збори, у друкарню за листівками і газетами, їздив із солдатом Іваном у різні кінці міста з важливими дорученнями від Степана Іллiча, який теж переховувався під чужим прізвищем. Знав солдат, де в потаємних схованках зібрано зброю для робітників, знав, що з дня на день чекають сигналу до повстання.

І той день настав.

Серед ночі до солдата Івана постукали. Він ліг відпочити годин зо три тому і не відразу почув.

— Іване!— стукав у двері посланець — робітник Василь.— Уставайте! Почалося!— сказав він, коли Іван одчинив.— Кличуть до штабу, там усі збираються. Швидше!

Солдатові не треба казати двічі.

Йшли озброєні робітничі загони, робітники зводили барикади, стрілянина спалахувала і вщухала.

Побачив Бувалий знайому огорожу ханабірінського будинку, блідого від переляку садівника, який відчиняв браму.

— Нема хазяїна, нема,— сказав він робітникам.— Поїхали всі, вчора поїхали. Сіли в авто і поїхали. А куди — не знаю...

На світанку загін солдата Івана підійшов до полкової казарми. Зупинились за барикадою, залягли. Іван залишив замість себе Василя і подався до головного входу, де був загін Степана Іллiча.

— Що робити будемо?— спитав Степан Ілліч. Рука його була перебинтована і підв'язана хустиною.— У них кулемети, гармати. Якщо відкриють вогонь — багато людей загине. Треба якось діяти.

Солдат Іван подумав.

— Ти, Степане Іллічу, накажи припинити вогонь. Я з солдатами поговорю. Свій брат як-не-як.

— Що ж,— вирішив Степан Ілліч.— Спробуй. Тільки бережись, Іване, всяке може трапитися, знайдеться якийсь негідник...

Тим часом постріли ущухли. Тиша залягла над барикадами і солдатськими казармами. І тоді вийшов уперед солдат Іван.

— У мене до вас мова коротка, товариші солдати,— сказав голосно, щоб кожне слово чути було.— Три роки воював я за царя, офіцерів слухав, голодував. Два хрести Георгія мені цар-ба-течко пожалували, не обійшли своєю царською милістю. А я додому повернувся. Чому, спитаєте? А ось чому. За що ми воювали? За те, щоб фабриканти кишені собі натоптували? За голод і холод, від якого сім'ї наші гинули? Ні, товариші, якщо й воювати — то за життя нове, світле, щоб сам собі і робітник, і селянин хазяїном був, щоб хліба вдосталь їв, щоб на праці нашій ніхто не наживався...

Солдат Іван говорив, а Бувалий, визираючи у щілинку з на-

грудної кишені, бачив, як уважно слухають промовця за воротами казарми.

— В столиці багатіїв уже скинули, товариші солдати. То невже ви будете в братів своїх стріляти, багатійські шкури рятувати?

Голос Івана лунав дедалі голосніше.

І тут солдат Бувалий побачив, що у вузькій бійниці високого МУРУ зблиснув золотий офіцерський погон. Побачив він руку з наганом, дуло, спрямоване на Івана. "Бережись!"— хотів крикнути солдат, але не встиг. "Сам помирай, а товариша виручай",— згадав раптом слова старого майстра. Коли з бійниці пролунав постріл, Бувалий підставив свої груди лихій кулі...

— Лежіть, лежіть спокійно,— почув солдат Іван м'який голос.— Усе гаразд, скоро танцювати будете.

Лікар попрощався і пішов з палати.

— Тату,— прошепотів Стьопка на вухо батькові.— Перемога за нами!

І Стьопка розповів, як солдати обеззброїли офіцерів, як побратались з повсталими, як відібрали в багатіїв заводи і фабрики.

— Тату, а ти знаєш, хто тобі життя врятував?— сяючи очима, спитав Стьопка.

Батько запитально дивився на сина.

— Ось!— прошепотів Стьопка і показав батькові олов'яного солдатика.

Куля вдарила Бувалому в самісінькі груди і, відскочивши, рикошетом пробила плече Іванові. Затулив Бувалий серце солдата.

— Покажи,— не так почув, як догадався, Стьопка. Він поклав батькові на долоню те, що зосталося від Бувалого.

Іван дивився на фігурку, розплескану кулею.

— Шкода солдата,— ледве чутно мовив він.— Мені життя врятував, а сам... Ну, не біда, синку, це діло поправиме...

XI

Старий паяльщик Лукич здивувався, коли двері його халупи прочинив кремезний чоловік у шкірянці, з маузером у дерев'яній кобурі.

— Доброго вечора, Лукичу!— привітався чоловік.

— Доброго, доброго,— відповів майстер.— З чим завітав до старого?

— Не впізнали? Івана пам'ятаєте, учня свого? Ви тоді на заводі ливарником були.

— Так це ти, Іване? Не впізнав, роки, роки... Он який став... Як живеться, Іване?

— Дякую, Лукичу, живий-здоровий, чого й вам бажаю. А прийшов я, Лукичу, бо дві справи одразу до вас маю.

— Ну, кажи, сину.

— Ми, Лукичу, вирішили при нашому заводі школу для хлоп'ят відкрити, хай вчаться, вміння робочого набираються. І просимо вас до

них учителем. У вас і руки золоті, і голова світла. Кращого вчителя і не знайти. Та й вам нема чого у цій халупі нидіти.

— Дякую, дякую, що старого не забуваєте,— розчулився Лукич.— Та чи дам я лад шибеникам вашим? Сам бачиш — роки мої не ті...

— Будьте певні, діти вас будуть слухатись. Отже, домовились? Приходьте завтра в Раду, до Степана Ілліча чи до мене. Одіж одержите, помічника підберете. Усе, що для навчання треба, завод дасть.

— Це ж який Степан Ілліч? Не той, якому я шрифт відливав?

— Авжеж. Тепер — голова міської Ради робітничих депутатів.

— Вийшло, Іване, по-нашому, по-робочому!

— Вийшло, Лукичу! Ще й як вийшло! І ніхто тепер назад, до старого, не поверне. Міцно стоїмо і стояти будемо! Отже, чекаємо завтра.

— Та стривай, стривай. А яка в тебе друга справа?

— Мало не забув!

Іван вийняв з кишені шматочок розплесканого металу, що віддалено нагадував олов'яного солдата.

— Ось.

Старий майстер протер окуляри.

— Хто ж то його так?— спитав він, хитаючи головою.— Стривай, це ж мого литва солдат! Як він до тебе потрапив?

— Ну, історія це довга. Одне я скажу, Лукичу: цей твій солдат мене від смерті врятував. Тепер треба і його виручити. Післязавтра у сина мого, Степана, день народження. Хотілося б йому цього солдата справним повернути. Допоможете, Лукичу?

— Спробую, Иване, спробую...

XII

Минула ніч, минув день і ще одна ніч.

Стьопка не міг заснути. Завтра йому минає дванадцять років. Дуже хотілося Стьопці дізнатися, як воно так виходить, що людина стає старшою на рік. І вирішив він не спати всю ніч, аби не

проґавити тієї заповітної миті, коли йому виповниться "дюжина", як жартома казав батько.

Довго лежав Стьопка, заплющивши очі. Йому пригадався товстий Кока Ханабирін, лисий сищик, згадалася вітрина мам-ліївської крамниці — в її мерехтливій глибині стріляли іграшкові гармати, літали аероплани, і в одному з них чомусь сидів сам Стьопка і кидав униз листівки. А потім побачив Стьопка свого олов'яного солдата — він усміхнувся, підморгнув і сказав: "Бачиш, брате, наша взяла!" Потім усе попливло швидше і швидше, і поплив кудись далеко й сам Стьопка...

Він спав міцно, як сплять усі хлопчики, коли їм виповнюється дванадцять.

Веселе сонце освітлювало кімнату, запалювало маленьку райдугу на відбитому ріжку дзеркала, виблискувало на батьковому фото, коли Стьопа розплющив очі. Він трохи засмутився,

що заснув, так і не дочекавшись хвилини, коли одинадцять перейшло у дванадцять.

Та хлопчики не можуть довго сумувати. Стьопка скочив з ліжка — і тут його погляд зупинився на тому місці, де колись стояв між дзеркалом і фотографією батька олов'яний солдат. Там знову стояв солдат! Він дуже скидався на того, колишнього, якого покалічила офіцерська куля, але це був зовсім новенький солдат. На ногах він мав міцні чорні черевики, зелені обмотки. На шинелі впоперек грудей червоніли широкі смуги. У руках він тримав гвинтівку з багнетом, а на голові була будьонівка з червоною зіркою! Солдат ледь помітно підморгнув Степанові, наче сказав: "Ну, брате, наша взяла!"

Бувалий і справді сказав ці слова Стьопці, та, на жаль, ми, люди, не завжди чуємо, що говорять казкові олов'яні солдати...